

ПОСТ-КРАЇНИ (1): роздуми про теоретичні підходи

ЕВА ТОМПСОН

Чи можливе спілкування? Про епістемологічну несумісність у сучасному академічному дискурсі

EWA THOMPSON

Is Communication Possible? About Epistemological Incompatibility in Contemporary Academic Discourse

In her article, Ewa Thompson follows Alasdair MacIntyre's ideas expressed in his book *Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopedia, Genealogy, Tradition* and argues for the need to re-establish moral academic enquiry. As contemporary humanities lack a common philosophical base, currently there exist two competing and incompatible epistemological approaches and academic languages. One of them follows the tradition of the Enlightenment and its principles of rationality, objectivity and fairness. The other one follows Nietzsche in questioning the notions of truth, knowledge, duty, right, good and evil. These two traditions, which MacIntyre calls the tradition of the encyclopedia and the tradition of genealogy, differ in fundamental ways in their approach to truth and the possibility of finding it. In the Enlightenment tradition, scholars in the humanities are looking for "objective truth," while according to the post-Nietzschean tradition, such discourse has no place in postmodern times.

These traditions also differ in their approaches to books and their interpretation. Because of this MacIntyre proposes that before we start an academic discussion, we should introduce ourselves and state which epistemological tradition we favor. Both of the traditions have their strong points, but also weaknesses. To overcome those as well as to bridge the enormous differences between the approaches, the turn to the moral training and enhancing moral qualities, such as temperance, discipline, and humility, is propagated. MacIntyre and Thompson remind us that in the last few centuries epistemology lost its moral dimension, which used to be an integral part of knowledge. Thus, in order to communicate, we have to cultivate in ourselves certain virtues without which communication is impossible.

1990 р. американський філософ Алістер Макінтайр опублікував книжку «Три конкуруючі версії морального дослідження: енциклопедія, генеалогія, традиція»². У кінці її останнього розділу — «Університет і лекція: нове осмислення» ("Reconceiving the university and the lecture"), він пропонує починати наукове спілкування із «представлення», тобто одразу заявляти про свою епістемологічну позицію. Макін-

тайр стверджує, що без цього університетські дебати зводяться до розмов про протилежні речі, тому що у сучасному науковому світі їхні учасники зазвичай користуються різними, навіть більше, взаємовиключними епістемологічними мовами. Відсутність спільної філософської основи гуманітарних дискусій ускладнює, а то й унеможливує передавання того, що у нас на думці.

Багатьом викладачам і студентам у Польщі пропозиція Макінтайра може видаватися перебільшенням. Досить багато польських учених заявляють, що така спільна основа таки існує і що вона сягає просвітницьких традицій об'єктивності, раціональності⁴ й справедливості, а також щирого бажання досягнути істину. На перший погляд видається, що такого бачення достатньо, аби провадити плідні дебати. Більшість людей погоджуються, що до предмета дискусії завжди треба підходити відкрито, без попередніх уявлень чи упереджень. Учені й студенти у Польщі, а також, певною мірою, і у США, схильні вважати, що знання накопичуються і що нині ми знаємо більше, ніж століття тому. Це переконання передбачає, що знання, яке ми отримуємо від сучасників, є кращим чи прогресивнішим, ніж знання, яке нам пропонували мислителі попередніх століть. Ми також схильні вважати, що коли ми дотримуємося встановлених правил гри, то можемо дискутувати і спілкуватися навіть якщо віримо у різні речі. А отже, вважається, що лекція в університеті служить виявленню нових фактів і доповнює та покращує попередньо нагромаджені знання.

Проте деякі елементи омріяної об'єктивності, яку пропагувало Просвітництво, були підважені вже у XIX ст. Те століття, слідом за Полем Рікером, можна назвати «школою підозр»⁵. Чи не найвизначнішим підривачем Просвітництва був Фрідріх Ніцше. У «Генеалогії моралі» (1887), а також ще раніше, у «Веселій науці» (1882), він відкидав не лише християнство, а йшов далі, заперечуючи саме поняття істини. Як ми знаємо, він запитував: «Що таке істина?», і сам відповідав, що це «рухлива рать метафор, метонімій, антропоморфізмів — коротко: сума людських відношень, які поетично та риторично витончені, переносилися, прикрашались і після довгого вжитку здавалися народу непорушними, канонічними та обов'язковими. Істини є ілюзіями, про які забули, чим вони є насправді»⁶. Ніцше підважує поняття істини, знання, обов'язку, правоти, добра та зла. На його думку, істина не існує сама по собі, а є істиною лише з певної точки зору. Ніцше вважав, що всі пояснення — це інтерпретації, а всі інтерпретації — суб'єктивні. Жадання істини — це трансформоване жадання влади, яке тільки маскується під жадання істини. Навіть більше, людська особистість, «я», не має стрижня. «Я» — це сукупність відношень, ідей та особистої історії. Існує лише дія, а не її виконавець⁸. Немає нічого постійного; як стверджував Геракліт, *panta rei* — усе тече¹¹.

Після Ніцше настала черга інших. Фройд стверджував, що те, що ми приймали за синівську відданість, насправді є заздрістю і суперництвом із батьком. Як тільки загал прийняв поняття підсвідомого, колись незаперечні чесноти підпали під нескінченні деконструкції. Жак Лакан пропонував екстравагантні гіпотези про підсвідоме, а Жак Деріда намагався дощенту зруйнувати логоцентризм, себто переконання, що значення з'являється завдяки якомусь центру обробки даних чи то у мозку, чи в реальності. Від цього зорієнтованим на просвітницькі ідеали ученим

може запаморочитися голова, однак просто відкинути Ніцше, Фройда та інших «філософів підозри» їм уже нема як. Контраст між просвітницькою та традиційною післяніцшеанською епістемологією настільки великий, що цими відмінностями не можна нехтувати. Найсерйозніша суперечність стосується поняття істини. Просвітники вірили в об'єктивну істину, а Ніцше й постмодерністи стверджують, що поняття істини слід відкинути, тому що воно есенціалізоване й належить до застарілого (логоцентричного) способу мислення. Запропоноване Гайдегером динамічне поняття істини — істина як *aletheia* (непотаєність), недоступне не-філософам; воно міститься на протилежному полюсі від простого аристотелівського визначення. Тисячі випускників гуманітарних факультетів у всіх західних країнах мавпують ці нові підходи, зовсім не беручи до уваги їхні наслідки.

Чи можемо ми нині обговорювати філософські питання, якщо одні дотримуються традицій Просвітництва й стверджують, що учені-гуманітарії шукають «об'єктивну істину», а інші стверджують, що такому дискурсу не місце у постмодерні часи? Ми, як стверджує Макінтайр, є «спадкоємцями кількох конкуруючих і несумісних традицій» і зовсім по-різному бачимо те, як слід читати й інтерпретувати книжки. То чи не слід нам тоді з самого початку дискусії повідомляти, на чому ми стоїмо?

Обидві описані вище традиції — Макінтайр називає їх традицією енциклопедії та традицією генеалогії — фундаментально відрізняються у підходах до істини та можливості її віднайти; отже, вони відрізняються і підходами до книжок та їхніх інтерпретацій. Прихильники Просвітництва уклали перелік так званих «визначних книжок», які слід вивчати в університетах, тому що це найкращі тексти, створені людством (іронія полягає в тому, що Ніцше потрапив до цього переліку). Постніцшеанська, або ж постмодерна, традиція скептично налаштована до самої ідеї «визначних книжок». За словами Макінтайра, якщо філософи Просвітництва, передусім французькі енциклопедисти, прагнули витіснити з канону Біблію, то намір (пост)модерністів — дискредитувати саме поняття канону. Навіть більше, просвітники вважали, що знання накопичуються і є своєрідною гігантською енциклопедією, яку доповнює кожне наступне покоління. Ця ідея, натомість, зовсім чужа для тих, хто занурений у постмодерну традицію.

Навіть із цього короткого огляду видно, що, всупереч ідеям просвітників, немає єдиного «об'єктивного» способу прочитання та обговорення інтелектуальних проблем. Звичайно, ми хоча б певною мірою використовуємо закони логіки, що їх нам залишили давні греки, але і при цьому нам годі уникнути суб'єктивних суджень і рішень. Ось чому Макінтайр запропонував перед початком академічної дискусії представлятися й вказувати, який із епістемологічних традицій ми надаємо перевагу.

Та чи цього достатньо? Слід зауважити, що прихильникам Просвітництва та посмодерністам спілкуватися важко, а то й узагалі неможливо. Ці дві групи розмовляють різними мовами й по-різному визначають основні концепції. Таку неможливість спілкуватися нерідко маскують зневагою: ця людина — примітив, бо не читала Фуко чи Дельоза. Або навпаки — ця людина просто використовує модні слівця, а насправді їй нічого сказати. Через брак спільної основи відбувається ще й таке: люди

можуть переключатися з однієї епістемологічної традиції на іншу залежно від обставин; скажімо, так, я — постмодерніст, але, коли веду переговори з видавцем, перетворююся на раціоналіста у традиціях Просвітництва.

Що ж робити в цій ситуації? Чи можливо мислити й спілкуватися інакше, не так, як я описала? Макінтайр відповідає на це питання ствердно — і я підтримую його думку. Щоб досягти цього, нам слід критично переглянути епістемологічні твердження, які ми щойно обговорювали. Найперше, слід визнати, що Ніцше й Фройд справді підважили певні поверхові припущення епохи Розуму. Зокрема, вони показали, що мова — це не прозоре скло, крізь яке ми бачимо неспотворений світ. Мова по-різному викривляє світ, її здатність його відобразити не така прямолінійна, як уявляли французькі енциклопедисти чи Джон Локк. По-друге, наша особистість набагато складніша, ніж вважали мислителі-просвітники. Наш мозок не може просто відмінити чи змусити замовкнути нашу волю, байдуже, чи ми назвемо її жаданням влади, жаданням бути, жаданням долати, ід чи підсвідомим. Ми ніколи не є цілком об'єктивними, неупередженими чи вільними від емоцій. Наші пристрасті й бажання знаходять безліч способів затуманити наш розум і перетворити просвітницький проект на утопію. Самого лише звернення до розуму в сподіванні, що це вирішить усі наші проблеми, недостатньо; цим ми лише обманюватимемо себе.

Макінтайр стверджує, що за останні кілька століть епістемологія втратила свій моральний вимір, який раніше був невід'ємною частиною знання. Він говорить про втрачену «третю традицію», яка передбачала нероздільність морального й інтелектуального життя. Щоб досліджувати щось — чи то філософію, суспільство, політику чи літературу — й отримувати розумні висновки, треба мати певні схильності й чесноти. Недостатньо просто використовувати раціональний розум чи йти за Ніцше у його відкиданні. Отже, Макінтайр суперечить і Ніцше, і Джону Локку.

Але що він має на увазі під зв'язком між знанням і мораллю? Це можна пояснити на прикладі діалогу Платона «Горгій», де Сократ та його учні розмовляють про свободу й вищих, досконаліших людей. Один із супротивників Платона стверджує, що вищі/досконаліші люди повинні мати більше влади у республіці, саме «мудрим у справах держави й відважним» «належить вершити державні справи, й спроможність тут така: щоб вони більше мали від інших можливостей для державного керівництва, тобто вивисувались над підлеглими». На що Сократ запитує його: «Як це? І над собою також, друже?» — «Кого ти маєш на увазі: тих, хто керує, чи тих, якими керують?», — допитується Калікл. І тут Сократ завдає вирішального удару: «Я розмірковую про те, наскільки кожен з них зумів керувати сам собою. Чи, може, цього непотрібно, щоб самим собою керувати, а тільки іншими? <...> треба бути поміркованим, обдарованим умінням володіти собою і панувати над своїми прагненнями та потягом до насолод».

Сократ вказує на те, що ані вищого інтелекту, ані усвідомлення того, наскільки непростю є наша підсвідомість, ані розуміння складності мови недостатньо, щоб дійти правильного висновку стосовно чогось. Макінтайр твердить, що, перед тим як починати дослідження та й будь-які інтелектуальні пошуки, слід уже мати й визнавати певні моральні якості; без цього прогрес неможливий. Але що це за якості? Сюди належать

поміркованість, дисципліна й смиренність. Хоча, звісно, інтелект має бути відповідно розвинений, адже розум і знання — це наче пролог, необхідний для розуміння світу, але наступним кроком є пізнання власної сутності. Щоб повністю зрозуміти будь-яку проблему, слід розвинути власний характер — а це напряду залежить від самоосвіти у питаннях моралі. Наші воля та емоції часто видають себе за розум — і їм вдається обманути не лише сторонніх глядачів, а й нас самих. Тому необхідно гартувати мораль.

Я дозволю собі проілюструвати важливість цього питання прикладом із суспільно-політичного життя Польщі. У січні 2009 р. Міністерство освіти Польщі вирішило змінити програму польської літератури у старшій школі так, що у переліку обов'язкових для прочитання творів залишилися лише уривок із «Фердидурки» Вітольда Гомбровича й фантазійне оповідання Бруно Шульца. Це викликало величезне обурення; серед громадськості поширювали звернення повернутися до попередньої програми. За цим незадоволенням стояла фундаментальніша незгода щодо того, що означає знати, думати й спілкуватися. Люди, які вважали, що Гомбрович і Шульц — це адекватний вступ до польської літератури, продемонстрували класичний випадок, коли чітко визначену моральну традицію не вважають необхідною для формування інтелекту й розсудливості у студентів. За Макінтайром, вони відкинули нерозривність морального й інтелектуального життя. На їхню думку, польський підліток має навчитися інноваційно і сміливо використовувати мову — як це і робили Гомбрович та Шульц. Ті, хто були проти, вважали, що знати літературу — це більше, ніж навчитися розумно й творчо використовувати мову; що сюди належить і те, що Сократ називав самовладанням і моральною витримкою.

То чим цей третій спосіб мислення й спілкування кращий, всеохопніший і відкритіший, ніж традиція Просвітництва чи постмодернізму? Тим, що він може їх включити, тоді як ані Просвітницька, ані постмодерністська традиції не можуть вмістити цей третій спосіб мислення. Я вже вказувала на майже одностайну згоду, що Ніцше й інші «філософи підозри» підважили слабкі сторони Просвітництва. Вони дослідили ті аспекти становища людини, які раніше перебували поза увагою. Водночас постмодерністську традицію, яку я вважаю продовженням ніцшеанського відкидання західної метафізики, своєю чергою можна підважити, акцентуючи основоположну для неї неможливість спілкування: якщо людські істоти такі фрагментаризовані, як про це пише Ніцше, якщо існують тільки дії, а не їх виконавці, як він стверджує в «Генеалогії моралі», тоді спілкування й діалог неможливі. Якщо Ніцше має рацію, ми не можемо раціонально розмовляти про той ірраціональний аспект особистості, який він називає «волею». Якщо він має рацію, тоді головні закони логічного мислення — тотожності й несуперечності, помилкові, бо, запитуючи «хто я?», я передбачаю певну постійність цього «я». Якщо її немає, питання втрачає сенс. Як можливо спілкуватися за таких умов? Якщо наше «я» «розчиняється у масках та миттєвостях, складається лише з прихованостей і перемовин, якщо «я» нічого не означає, тоді яким чином можна провадити розмову?

Просвітництво виникло у відповідь на метафізичну християнську й давньогрецьку традиції. Натомість постмодернізм — це *заперечення* цих традицій. Обидва ці способи

мислення — це відлуння інших традицій; вони не самостійні у своєму існуванні. Це — відповіді на сократичну філософію та християнство. Вони, як міг би сказати Вітольд Гомбрович, написані «проти» того, що вони відкидають; проте вони не пропонують всеохопної системи, тож їхнє існування залежить від того, що вони відкидають. Або ж, як це чудово висловив Достоевський, коли представляв диявола у «Братах Карамазових», — вони відчайдушно прагнуть реальності, бо самі несправжні і можуть «існувати» лише як «заперечення» традицій, які вони відкидають. В античні часи знали про пов'язаність епістемології та моралі, проте в нові часи про неї забули — і це ще один доказ того, що, всупереч припущенням Просвітництва, знання не нагромаджується. У певному розумінні, сьогодні ми можемо знати менше, ніж декілька поколінь тому.

Але повернімося до Макінтайра: він вважає, що люди — не повністю раціональні, як цього хотіли просвітники; і не складаються вони лише з емоцій та жадань, як цього хотіли Ніцше та його послідовники. Макінтайр стверджує те, що наважувалися сказати дуже небагато модерних філософів: аби спілкування було можливим, нам слід розвивати у собі певні чесноти, без яких воно просто неможливе. Як на XXI ст., це справді новаторська і революційна пропозиція, і над нею варто замислитися по-справжньому.

¹ *MacIntyre A. Three Rival Versions of Moral Enquiry: Encyclopedia, Genealogy, Tradition. South Bend, IN, 1990.*

² Просвітницька традиція раціональності фундаментально відрізняється від давньогрецької, а особливо аристотелівської. Одна з помилок сучасної науки полягає в тому, що аристотелівську раціональність, закорінену в філософському раціоналізмі, плутають зі зверненою на себе і номіналістичною раціональністю Просвітництва (абстрактні поняття, як-от: трикутник, справедливість, краса чи істина, — для реалістів є «об'єктами думки», а для номіналістів це — просто порожні концепції). Отже, схожість між Аристотелем і Просвітництвом у цьому питанні дуже поверхова.

³ *Ricoeur P. Freud and Philosophy: An Essay in Interpretation. New Haven, CT, 1972. P. 28.*

⁴ *Ніцше Ф. Генеалогія моралі//Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. Пер. з нім. А.Онишко. Львів, 2002; Ніцше Ф. Про істину та брехню в позаморальному сенсі//Повне зібрання творів. Т. 1. Львів, 2004. С. 731–732.*

⁵ *Ніцше Ф. Генеалогія моралі...*

⁶ Це, звичайно, дуже постмодерністичний погляд.

⁷ *MacIntyre A. Three Rival Versions... P. 228.*

⁸ Там само. С. 25.

⁹ *Платон. Горгій//Діалоги. К., 1999. С. 198–199.*

¹⁰ Там само.

¹¹ *MacIntyre A. Three Rival Versions... P. 60.*

¹² Там само.

EWA THOMPSON is a Research Professor of Slavic Studies and former Chair of the Department of German and Slavic Studies at Rice University (USA). She has taught at Rice, Indiana, Vanderbilt, and the University of Virginia, and has lectured at Princeton, Witwatersrand (South Africa), Toronto (Canada), and Bremen (Germany). She received her undergraduate degree from the University of Warsaw and her doctorate from Vanderbilt University. She is the author of five books (one of them edited and coauthored), about 50 scholarly articles, and hundreds of other articles and reviews. Her books and articles have been translated into Polish, Ukrainian, Belarusian, Russian, Italian, Croatian, Czech, Hungarian, and Chinese. She has published scholarly articles in *Slavic Review*, *Slavic and East European Journal*, *Modern Age*, *Teksty Drugie*, and other periodicals, and has done consulting work for the National Endowment for the Humanities, the U.S. Department of Education, and other institutions and foundations. She is Editor of *Sarmatian Review*, an academic quarterly on non-Germanic Central Europe. Her area of specialization is Central and Eastern Europe.

E-mail: ethomp@rice.edu

ЕВА ТОМПСОН — професор слов'янських студій та колишня очільниця кафедри німецьких та слов'янських студій Університету Райса (США). Вона викладала в університетах Райса, Індіани, Університеті Вандербільта, Університеті Вірджинії, давала лекції в Принстоні, Вітвотерсренді (Південна Африка), Торонто (Канада) та Бремені (ФРН). Е. Томпсон отримала диплом Варшавського університету та захистила дисертацію в Університеті Вандербільта. Є авторкою 5 книжок (в одній з них є співавторкою і редакторкою), 50 наукових статей та сотень інших статей і рецензій. Її статті та книги перекладалися польською, українською, білоруською, російською, італійською, чеською, хорватською, угорською, китайською. Її праці виходили в часописах “*Slavic Review*”, “*Slavic and East European Journal*”, “*Modern Age*”, “*Teksty Drugie*” та інших. Була консультантом для National Endowment for the Humanities Департаменту освіти США, інших фондів та інституцій. Є редакторкою “*Sarmatian Review*”, наукового журналу про не-німецьку частину Центральної Європи. Сфера спеціалізації Е. Томпсон — Центральна і Східна Європа.

E-mail: ethomp@rice.edu